

KS. TOMASZ HERGESEL

ARETALOGIA STAROŻYTNA SZKIC GENOLOGICZNY

W studiach o cudotwórczej działalności Jezusa rozpowszechnił się zwyczaj przytaczania aretalogii jako tekstów paralelnych ze względu na podobieństwo motywów i struktury narracji. Nie określono jednak dokładniej literackiego charakteru aretalogii¹. A współczesna genologia nie poprzestaje na zakwalifikowaniu jakiegoś utworu do jednego z trzech wyodrębnionych rodzajów literackich, tzn. do epiki, liryki czy dramatu, lecz w obrębie każdego z nich wyróżnia gatunki, a nawet odmiany gatunkowe. Aretalogia jako „opowiadanie” należy oczywiście do epiki. Niniejsze rozważanie usiłuje dokładniej sprecyzować jej gatunkowość.

Termin „aretalogia” występuje w naukowej nomenklaturze polskiej w podwójnej pisowni i znaczeniu: aretalogia (*Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*. Warszawa 1966; *Słownik terminów literackich* (STL). Wrocław 1976) oraz aretologia (*Mały słownik teologiczny* (MST). Poznań 1960; *Encyklopedia Katolicka* (EK). Lublin 1973). Podane w tych dziełach definicje aretalogii są zasadniczo zgodne ze sobą: „opowiadanie o cudownych wydarzeniach i czynach bóstw starożytnych oraz ich wysłańców” (MST 35), „opowiadanie o cudownej mocy i cudach jakiegoś boga-zbawcy i jego proroków” (STL 33). Z cytowanymi określeniami harmonizuje nazwa „aretalogia” – współbrzmiąca także z pisownią w językach obcych. Natomiast pojęcie „aretologia” należałoby zarezerwować dla tekstów z pogranicza etyki oraz teologii moralnej, traktujących o cnotach (zgodnie z EK I 903-905).

¹ Por. R. Reitzenstein, *Hellenistische Wundererzählungen*. 2. Aufl. Darmstadt 1963; A. Kieffer, *Aretalogische Studien*. Leipzig 1929; M. Smith, *Prolegomena to a Discussion of Aretalogies, Divine Men, the Gospels and Jesus*. JBL 92:1973 s. 422; tenże. *Aretalogies, Hellenistic "Lives" and the Sources of Mark*. Berkeley 1975. The Center for Hermeneutical Studies in Hellenistic and Modern Culture. Colloquy 12; M. Smith. *The Aretalogy used by Mark*. Berkeley 1975. The Center for Hermeneutical Studies in Hellenistic and Modern Culture, Colloquy 6. Reitzenstein oraz Kieffer odróżniają wprawdzie aretalogię świecką od religijnej, nie analizują jednak dokładniej wyznaczników literackich.

Antyczne opowiadania zwane aretalogiami znane były w życiu religijnym i świeckim. Jeden z najstarszych przykładów użycia tego słowa (II w. przed Chr.) pochodzi z *Księgi Syracha*: „Napełnij Syjon wysławianiem Twojej mocy i lud Twój chwałą swoją” (36, 13). Użyte w tłumaczeniu greckim słowo „aretalogia” może oznaczać „wysławianie mocy lub chwały Bożej”. Aretalogia staje się jakby synonimem „wysławiania Boga”. Jasną jest rzeczą, że chodzi tu o aretalogię w znaczeniu religijnym. O świeckiej aretalogii wspomina pośrednio Swetoniusz, gdy pisze o „aretalogach”, których cesarz August zapraszał na uczyty dla zabawiania gości (Aug. 74). Zróżnicowane środowisko powstania aretalogii starożytnej pozwala na osobne rozpatrywanie tej formy gatunkowej – w znaczeniu religijnym i świeckim. Najpierw zajmiemy się opowiadaniem o cudach, jakie przetrwały w formie inskrypcji w Epidauros – jednym z najświetniejszych sanktuariów Asklepiosa. W świetle wyżej przytoczonych definicji „aretalogii” oraz z uwagi na to, że ten jej rodzaj powstał i rozwinął się w obrębie zabudowań sakralnych nazwiemy ją aretalogią sakralną.

1. ARETALOGIA SAKRALNA

Wzmianka Pauzanasza o stelach z Epidauros, na których „były wypisane nazwiska mężczyzn i kobiet uleczonych przez Asklepiosa, a także wymieniano chorobę, na którą każdy chorował i w jaki sposób został uleczony”², zawiera trzy zasadnicze elementy konstytutywne aretalogii: identyfikację chorego, diagnozę choroby, sposób wyleczenia – nie uwzględnia jednak zawartości ideowej aretalogii sakralnej, wyrażającej trzy typowe motywy: wiary w uzdrawiającą moc bóstwa, zachęty do złożenia ofiary za uzdrowienie oraz propagandy bóstwa i sanktuarium.

Inskrypcje z Epidauros³ pozwalają na wyodrębnienie zasadniczych cech gatunkowych aretalogii sakralnej. Naczelną cechą jej stylu jest oszczędność słów uwarunkowana specyficzną techniką pisarską – kuciem w kamieniu. Odznacza się on lapidarnością i rzeczowością. Chociaż zdarzają się wzmianki o braku zaufania, a nawet o szyderstwie wobec niektórych cudów, to jednak charakterystycznym zjawiskiem jest unikanie opisu rozpaczki z powodu niespełnionych nadziei na uzdrowienie. Cuda nazywane są *iamata* (uzdrowienia), *epifaneia* (objawienia) oraz *thaumata* (nadzwyczajne zdarzenia godne podziwu). Na początku podane jest imię chorego i miejsce skąd przybył.

² *W świątyni i w micie. Z Pauzanasza Wędrówki po Helladzie, księgi I, II, III i VII*. Przekład z greckiego, wstęp, komentarz historycznoliteracki J. Niemirska-Pliszczyńska. Komentarz archeologiczny B. Filarska. Wrocław 1973 II 27, 3.

³ Inskrypcje z Epidauros znamy dzięki wykopaliskom prowadzonym przez P. Kavvadiasa (1881-1928). Nie znaleziono inskrypcji tego typu np. w Pergamonie. Por. D. Wierzbicka. *Medycyna sakralna Pergamonu w złotym wieku cesarstwa rzymskiego*. Gliwice 1972 (rozpr. dokt. w maszynopisie) s. 171.

Diagnoza choroby nie ma charakteru orzeczenia lekarskiego. Obok kilku nazw chorób podaje się często tylko miejsce schorzenia. Dla uwypuklenia charakteru epifanijnego cudów podkreśla się często w zakończeniach „nastanie dnia” lub „przebudzenie się” jako moment konstatacji uzdrowienia. Na początku opowiadania spotyka się uwagę o przybyciu, na końcu zaś o powrocie uzdrowionego do domu.

Aretalogia sakralna niosła ze sobą ściśle określoną i umiejętnie podaną ideologię. Nie wszyscy jej ulegali. Zdarzali się sceptycy, a nawet bluźniercy; toteż ukazanie zmiany ich nastawienia było zamierzonym i chętnie stosowanym elementem kompozycyjnym. Epidauryjskie inskrypcje miały zwrócić uwagę chorych na konieczność wiary w cudotwórczą moc Asklepiosa, który nie uznawał wątpiących, karał za bluźnierstwa, nie puszczał płazem zniewag i domagał się przebłagania; przebaczał jednak tym, którzy uznali swoją winę. Drugim elementem ideologicznym omawianego rodzaju aretalogii było przekonanie pielgrzymów do złożenia odpowiedniego honorarium. Uzyskane ofiary zapewniały dalszy rozwój kultu Asklepiosa i tym samym egzystencję jego kapłanów. Często pojawia się więc zachęta do wypełniania przyrzeczonych obietnic, jak również ukazanie tragicznych skutków nie spełnionego ślubowania. Trzecim motywem aretalogii z Epidauros jest dbałość o rozwój kultu Asklepiosa przy równoczesnym dążeniu do utrzymania jego pozycji jako metropolii pozostałych asklepiejów. Temu celowi służyło podkreślenie bezradności innych sanktuariów wobec niektórych wypadków, a skuteczności próśb w Epidauros.

Wymienione elementy konstytutywne nie występują w każdym opowiadaniu, jednakże zebrane razem dają wystarczającą ilość wyznaczników dla ustalenia odrębnej odmiany gatunkowej aretalogii, którą nazwaliśmy aretalogią sakralną. Najlepiej zachowało się stosunkowo obszerne opowiadanie o uzdrowieniu J. Apellasa. Zawiera ono zasadnicze elementy aretalogii sakralnej, dlatego przytoczymy je w całości:

„Za czasów kapłana P.A. Antiocha, Ja, M. Juliusz Apellas, Idryjczyk z Mylasy, zostałem wezwany przez boga, ponieważ często zapadałem na choroby i miewałem zaburzenia w trawieniu. Podczas drogi w Eginie polecił mi abym się wiele nie denerwował. Gdy przyszedłem do świątyni, rozkazał mi: przez dwa dni, w czasie których padały ulewne deszcze, okrywać głowę; spożywać ser i chleb oraz seler z sałatą; kąpać się samodzielnie; ćwiczyć bieganie; spożywać skórkę cytryny zamoczoną w wodzie; w łaźni przy stelach pocierać się o ścianę; chodzić na terenie wyżej położonym, huścić się, oblepić się błotem, chodzić boso; w łaźni, przed wstąpieniem do ciepłej wody, oblać się winem; kąpać się samemu i dać łaźnienikowi drachmę attycką; złożyć ofiarę Asklepiosowi, Epionie i boginiom eleuzyjskim; pić mleko z miodem. Kiedy jednego dnia piłem samo mleko, powiedział mi: „Dodaj do mleka miodu, by mogło przebić” Gdy prosiłem boga, aby mnie prędzej uwolnił, śniłem, że natarłszy się całkowicie musztardą i solą, wychodziłem z sypialni przy stelach. Wtem prowadzi mnie chłopiec niosący pachnące kadzidło, a kapłan mówi: „Zostałeś uleczony, należy więc złożyć ofiarę za uzdrowienie” I uczyniłem co

widziałem we śnie: namaściwszy się solą i wilgotną musztardą, poczułem ból, lecz po wykąpaniu się już nie bolało. To wszystko działo się w dziewięć dni od kiedy przyszedłem. Dotknął też mojej prawej ręki i brodawki piersi. Następnego dnia, podczas składania ofiary kadzielnej, iskra wylatując przypaliła mi rękę tak, iż powstały nawet pęcherze. Lecz w krótkim czasie ręka się zagoiła. Ponieważ zostałem dłużej, powiedział mi, abym na ból głowy wziął kopru z oliwą. Ja nie miałem jednak bólu głowy, lecz gdy zająłem się nauką, doszło do przekrwawienia. Namaściłem się więc oliwą i ból ustąpił. [Bóg zalecił] płukać gardło ze względu na zapalenie jęczyczka – bo przecież i dlatego zwróciłem się do boga – jak również z powodu zapalenia migdałów. Polecił także, aby to spisać. Widząc łaskę i będąc uzdrowionym, odszedłem”⁴

Zestawione wyżej i zilustrowane przytoczonym w całości tekstem konstytutywne elementy opowiadań o uzdrowieniach utrwalonych na stelach w Epidaurus tworzą spójny obraz aretalogii sakralnej – odrębnej odmiany gatunkowej w ramach szerzej pojętej aretalogii starożytnej. Aretalogia sakralna, zainicjowana i wypracowana w kręgach kapłańskich, jest opowiadaniem o nadludzkich czynach, zwłaszcza o uzdrowieniach działanych przez bogów ze szczególnym uwypukleniem w nich roli Asklepiosa; przedstawia zdarzenia, które określamy dziś bardzo szerokim i wieloznacznym pojęciem „cudu”. Swoistą oryginalność aretalogii sakralnej spowodowało niewątpliwie środowisko jej powstania, sposób przekazywania oraz przeznaczenie. W cieniu autorytetu bóstwa stanowiła skuteczny czynnik kontaktu z rzeszami pielgrzymów, którzy na przestrzeni tysiąca lat szukali pomocy u Asklepiosa.

Starożytność czciła nie tylko herosów, lecz także ludzi, w których dostrzegała moc boską. Ubóstwianego człowieka nazywano *theĩos anēr*. Cześć boską oddawano cesarom, filozofom, wielkim wodzom i poetom. Przypisywano im moc cudotwórczą. Opowiadania o cudach działanych przez owych „boskich mężów” nazywamy także aretalogiami. Chociaż można znaleźć w nich wiele elementów wspólnych, to jednak trudno mówić o jakiejś odrębnej odmianie gatunkowej tego rodzaju aretalogii. Stałą osią kompozycyjną tych opowiadań są cuda dokonane przez bohatera tytułowego, ale zmienny jest ich charakter literacki. Ponieważ często stanowią wycinek biografii danego bohatera, można tego typu opowiadanie nazwać umownie aretalogią biograficzną.

2. ARETALOGIA BIOGRAFICZNA

W mentalności starożytnych Greków i Rzymian biografia nie była realistyczną kroniką faktów z życia bohatera. Biograf cieszył się swobodą dowolnego interpretowania znanych sobie lub uzupełnianych przez fantazję wydarzeń. Oczywiście trudno sobie wyobrazić, aby pisał nieprzychylnie o swoim chlebo-

⁴ Tłum. z greckiego na podst. wyd.: R. Herzog. *Die Wunderheilungen von Epidaurus*. Leipzig 1931. *Philologus*, Supplementband XXII, Heft 3. Pozostałe teksty tłumaczył A. Wiśniewski (*Cudowne uzdrowienia w Epidaurze*. Olsztyn 1962 s. 29-53).

dawcy. Ówczesne rozumienie biografii ilustrują słowa Plutarcha: „wypada mi jedynie prosić czytelnika, by mi tego nie brał za złe, jeżeli wiele rzeczy tutaj pomnę i nie opowiem po kolei i szczegółowo wszystkich rozgłośnych ich czynów. Nie piszę przecież historii, lecz tylko biografie”⁵. Biografia starożytna zajmuje miejsce między mitem a historią w dzisiejszym znaczeniu.

Jednym z najbardziej popularnych „boskich mężów” starożytności był Apollonios z Tyany. Z polecenia cesarzowej Julii Domny Filostratos napisał jego *Żywot* około r. 217. Bogactwem elementów charakterystycznych dla aretalogii typu biograficznego odznacza się opowiadanie o wskrzeszeniu patrycjuszki rzymskiej (IV, 45):

„A oto cud dokonany przez Apoloniosa: Wydawało się, że pewna dziewczyna zmarła w czasie ślubu. A pan młody, idąc za marami, narzekał – co jest zrozumiałe – z powodu nie dokończonego ślubu. I nawet cały Rzym razem z nim lamentował, ponieważ dziewczyna pochodziła z rodziny konsularnej. Apollonios, widząc nieszczęście, powiedział: „Postawcie mary, ponieważ ja chcę powstrzymać łzy, które wylewacie nad młodą panią” Zaraz też zapytał o jej imię. Otaczający orszak sądził, że wygłosi on przemówienie, jakie zwykło się wygłaszać dla pobudzenia lamentujących. Ale on nic takiego nie uczynił, lecz tylko dotknął jej, wypowiedział coś tajemniczego nad nią i obudził dziewczynę z domniemanej śmierci. Wtedy dziewczyna mówiła głośno i zaprowadzono ją do domu jej ojca – podobnie jak Alkestis, przywróconą do życia przez Heraklesa. Kiedy zaś krewni dziewczyny chcieli obdarzyć go 150 000 denarami, powiedział, aby dali je dziewczynie w prezencie. Czy znalazł on w niej iskierkę życia, która była ukryta przed lekarzami – mówi się bowiem, iż Zeus spowodował deszcz i para uniosła się z jej oblicza, czy też rozgrzał on na nowo i odzyskał ulatujące życie – pozostaje nie rozwiązana zagadką, nie tylko dla mnie, lecz także i dla tych, którzy byli tam obecni”⁶

Opowiadanie Filostratosza zawiera wszystkie podstawowe elementy strukturalne aretalogii nazwanej tu biograficzną: ekspozycję (identyfikacja człowieka dotkniętego nieszczęściem i jego opis, okoliczności spotkania z cudotwórcą), technikę cudu (słowo i gest), stwierdzenie lub opis skutku zakończony czasem aklamacją. Założeniem ideologicznym aretalogii jest zasadniczo dążenie do przekonania odbiorcy o boskiej mocy bohatera. Nie brakowało jednak aretalogii pisanych ze zmysłem krytycznym (cytowany tekst Filostratosza) lub nawet z myślą o zwalczaniu wiary w opowiadane cudowności (Lukiana z Samosat *Przyjaciół bredni, czyli niedowiarek*). Aretalogie starożytne o charakterze biograficznym przyczyniły się do spopularyzowania i utrwalenia idei człowieka obdarzonego mocą boską, zwanego *theios anēr*.

⁵ *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*. Przeł. i oprac. M. Brożek. Wyd. 5. Wrocław 1977. Biblioteka Narodowa. Seria II, 3. *Aleksander Wielki* 1.

⁶ Tłum. z greckiego na podst. wyd.: Philostratus. *The Life of Apollonios of Tyana*. Vol. V. London 1948. The Loeb Classical Library. Por. krytyczną analizę dzieła Filostratosza: G. Petzke. *Die Traditionen über Apollonius von Tyana und das Neue Testament*. Leiden 1970. *Studia ad Corpus Hellenisticum Novi Testamenti* 1.

3. MOTYW ARETALOGICZNY

Motyw cudowności nie pozostał monopolem epickiej aretalologii. Ja motyw wędrowny przedostał się do liryki oraz dramatu. Echem tradycji o cudownych uzdrowieniach dokonanych przez Asklepiosa rozbrzmiewa epigramat Empedoklesa na cześć lekarza Pauzanasza – „potomka Asklepiosa”⁷. W komedii *Plutos* Arystofanes umiejscawia jedną scenę w asklepiejonie. Bohater tytułowy dostępuje uzdrowienia za pośrednictwem świętych węzów Asklepiosa⁸.

4. PODSUMOWANIE

Rozróżnienie odmian gatunkowych uwypukliło problematykę literacką aretalologii starożytnej. Okazało się, że porównywanie ewangelijnych opowiadań o cudach z aretalologią antyczną bez uwzględniania jej odmian gatunkowych jest niedopuszczalnym uproszczeniem.

Aretalogie z Epidauros miały charakter propagandowy. Utrwalone na kamiennych stelach miały budzić i podtrzymywać zaufanie pielgrzymów do cudotwórczej mocy Asklepiosa. Nawet ubogie środki stylistyczne, podnoszące jednak rangę uzdrowień, stymulowały wyobraźnię i umacniały wiarę pacjentów w skuteczność pomocy bóstwa, a tym samym przyczyniały się do rozwoju jego kultu oraz towarzyszących mu ośrodków medycznych. Charakterystykę literacką trzeba uzupełnić krytyką historyczną. Podstawą kultu Asklepiosa był mit. Syn Apollina i nimfy Koronis, uczeń centaura Chejrona, bóg sztuki lekarskiej, nigdy nie istniał.

Aretalogie o charakterze biograficznym docierały i nadal docierają do szerokiego kręgu odbiorców. Ich bohaterami są postacie historyczne, chociaż zgodnie z duchem biografii antycznej nierzadko przedstawiane są językiem mitu. Opowiadania o cudach przypisanych bohaterom starożytnym, włączone w ich biografie czy dzieła typu historycznego, przejęły charakter literacki ogarniającego je kontekstu. Dlatego trudno uznać ich odrębność jako gatunku literackiego.

Wspólną cechą aretalologii sakralnej oraz biograficznej jest ich przynależność do epiki. Ale i w liryce czy dramacie spotykamy się z motywami aretalologicznymi. Przenikanie motywu aretalologicznego związanego z kultem Asklepiosa – Eskulapa do wszystkich rodzajów literackich świadczy o jego żywotności w epoce klasycznej. Zagadnienia literackie, historyczne i teologiczne starożytnej aretalologii czekają na dalsze opracowania. O tysiącletnim

Por. Diogenes Laertios. *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Oprac. przekładu, przypisy i skorowidz: I. Korońska. Wstęp K. Leśniak. Kraków 1968 VIII, 2. Biblioteka Klasyków Filozofii. Por. także „Mowę” P.A. Arystydesa na cześć Asklepiosa.

⁸ Arystofanes. *Komedie (Sejm kobiet. Plutos)*. Przełożyła i przypisami opatrzyła J. Ławińska-Tyszkowska. Warszawa 1970. *Plutos* III, 2.

kulcie boga lekarzy, którego nazywano „Zbawcą”, nie może zapominać ani egzegeza, ani patrologia⁹ Właściwe zrozumienie aretalogii może uchronić czytającego starożytne opowiadania o cudach przed skrajnościami, które zauważył już Plutarch: „Tak, doprawdy, bardzo niedobłą jest rzeczą niewiara w boskie znaki i lekceważenie ich, ale niedobłą znowu zabobonność”¹⁰

ARETALOGIE

VERSUCH EINER NÄHEREN GATTUNGSBESTIMMUNG

Zusammenfassung

Seit den Studien von R. Reitzenstein und A. Kiefer über die hellenistischen Wundererzählungen werden öfters in der Wunder-Jesu-Forschung die antiken Aretalogien als Parallelen gewertet. Die divergierende Beurteilung und Auswertung dieses Vergleiches wurzelt sicher in der Vieldeutigkeit des Aretalogiebegriffes. Der Verfasser bemüht sich um eine genauere Gattungsbestimmung der Aretalogie. Anhand der Inschriften von Epidauros stellt er eine sakrale Aretalogie fest. Die verschiedenen Wundererzählungen aus der sog. *theïos anér* – Literatur werden als biographische Aretalogien bezeichnet. Das Wundermotiv in der Lyrik und im Drama, welches in der jeweils entsprechenden literarischen Form zum Ausdruck kommt, wird als aretalogisches Motiv betrachtet.

⁹ Por K.-H. Rengstorf *Die Anfänge der Auseinandersetzung zwischen Christusglaube und Asklepiosfrömmigkeit*. Münster 1953; A. Duprez *Jésus et les dieux guérisseurs*. Paris 1970. Cahiers de la Revue Biblique 12.

¹⁰ Jw Aleksander Wielki 75 1